

Міра свободи індивіда в державі

Сергій Кисельов,

кандидат філософських наук,
завідуючий кафедрою політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

Традиційно політичний режим визначається як „метод або система правління” [1]. Політичний режим – це категорія, яка характеризує, з одного боку, структуру владних відносин, їх інтенцію, а з іншого – ті методи, за допомогою яких здійснюється процес володарювання в суспільстві.

Якщо не брати до уваги примітивні форми організації людства, то суб'єктом правління на рівні суспільства буде держава. Уточнення першого визначення приводить до висновку, що політичний режим – це система методів державного управління. Класифікація таких систем передбачає велику кількість політичних режимів, об'єднання яких за певними ознаками обумовлює виокремлення трьох основних типів: тоталітарного, авторитарного і демократичного. А оскільки так характеризується логіка системи правління, то й самі держави визначаються за цією ж класифікацією.

Література, присвячена як поняттю політичного режиму, так і окремим його типам, майже неосяжна. Причому, враховуючи те, що в сучасному світі можна скоріше спостерігати певні переходи між різними режимами, ніж чисті його типи, дослідники феномена політичного режиму уточнюють первинне визначення, прагнуть застосувати його до реалій сьогодення, зокрема до транзитних суспільств. Серед зарубіжних науковців, які досліджували або саме поняття політичного режиму, або окремі його прояви – Х. Арендт, Р. Арон, Р. Даль, Т. Парсонс, А. Циганков та багато інших. Політичні режими активно досліджуються і в Україні. Серед вітчизняних фахівців можна назвати С. Рябова, М. Томенка, М. Чабанну, В. Якушика та ряд інших.

Складність досить широкої проблеми політичного режиму призводить до того, що навіть у визначенні певних їх типів є багато неузгодженостей. Так, наприклад, С. Рябов і М. Томенко вважають, що для авторитарного режиму характерні „репресії та свавілля з використанням армії та

каральних органів” [2]. Проте вже через одну сторінку вони стверджують, що „авторитаризм – це влада суворого закону, яка, до того ж, спирається на органи суспільного представництва” [3]. В. Якушик вважає, що саме для цього режиму характерні порушення норм закону та обмежені юридичні гарантії забезпечення політичних прав і свобод [4].

Ще більше розбіжностей у тлумаченні тоталітарного і демократичного режимів. Саме поняття „політичний режим” визначається і як спосіб здійснення влади, і як політичний простір здійснення свободи індивіда, і як наслідок взаємодії держави та громадянського суспільства. Розуміння політичного режиму як міри свободи індивіда у державі (а це головний висновок даної статті) може допомогти проаналізувати й конкретні проблеми, так чи інакше пов’язані з „методами або системою правління”.

Якщо виходити з аристотелівського розуміння держави як сукупності громадян, „достатньої, кажучи взагалі, для самодостатнього існування” [5], то можна зрозуміти, що, на перший погляд, поняття „держави” та „громадянин” перебувають у відносинах підпорядкування. Проте визначити підставу і наслідок тут досить важко, бо так само, як держави не існує без громадян, сукупністю яких вона і є, так і громадян не існує без держави, бо втрачається сенс самого „громадянства”. І держава, і громадянин є наслідком спільної підстави, якою є той зв’язок між індивідами, який водночас утворює і державу, і громадян. Тобто відносини між державою і громадянами є надто складними, щоб можна було шляхом логічних визначень знайти співвідношення цих понять.

Людина не може існувати ізольовано, і однією з форм співіснування людей є держава. Проте треба звернути увагу на одне слово з аристотелівського визначення держави. Це – самодостатність. Аристотель чітко проводить розмежування між громадянами і негромадянами за ознакою „участі в законодавчій чи судовій владі” [6]. Основне завдання громадянина „полягає у врятуванні спілкування, що складається ними, а спілкуванням цим є державний лад” [7]. До речі, згідно з Аристотелем, цим добродієм громадянина відрізняється від добродію негромадянина. Якщо держава вже існує у певній формі, то, незалежно від того, наскільки вона відповідає інтересам негромадян, вона вже має свій, громадянський інтерес.

У давньогрецькій полісній системі улаштування суспільства розбіжності між громадянським та негромадянським інтересами приховують розбіжності між інтересом держави та інтересами індивідів. Проте вже виникнення держави водночас обумовлює у неї потреби, які відрізняються від потреб індивідів, у тому числі й громадян. Якщо державу розглядати як соціальну систему, то її існування пов’язане, по-перше, з певними контактами з іншими державами. Це так звана зовнішня функція держави. Проте історичне явище автаркії не дозволяє абсолютизувати цей аспект проблеми. А, по-друге, держава не може не взаємодіяти з тим

суспільством, яке породило цю державу. Цей взаємозв'язок і є життям держави.

Держава, при розгляді її в межах системного підходу, постає як відкрита система, тобто така, яка задля власного існування, функціонування і розвитку потребує здійснення взаємозв'язку з оточуючим середовищем, а відтак має власні потреби, які і є вираженням подібної взаємодії. А оскільки держава є суспільною системою, то вона має й власний інтерес, тобто певні суспільні можливості задоволення потреб [8]. Отже, держава має власні інтереси, які відрізняються як від інтересів власних громадян, так і від індивідуальних інтересів взагалі.

Джон Локк визначав державу як „**будь-яку незалежну спільноту**” [9], роблячи наголос на суверенності такої спільноти. Розглядаючи взаємозв'язок інтересів держави та індивідів, він ставить питання таким чином: „Чи узгоджується з законом природи те, що кожна окрема людина буде вважати корисним для себе і для власного стану і на цій підставі не тільки дозволеним їй, але й необхідним, і що в природі ніщо не має обов'язкової сили, крім того, що свідчить про певну безпосередню користь?” [10]. Відповідь британського мислителя однозначна – ні. Безпосередній користі він протиставляє інтерес держави. Крім того, він вважає: „Те, що веде до зруйнування у житті справедливості, дружби, шляхетності, не може бути підставою закону природи. Бо яка ж може бути справедливість там, де немає ніякої власності, ніякого володіння, або про яку власність може йтися там, де кожному дозволено не тільки володіти тим, що належить йому, але ще й те, чим він володіє, є власністю кожного на тій підставі, що це йому корисно?” [11]. Тим не менше, у „Посланні про віротерпимість” Дж. Локк прямо пише про недопустимість обмеження свободи (в даному випадку – церкви) з боку держави. Він вважає, що „все, що само по собі є шкідливим для держави у повсякденному житті і заборонено законами, які мають на меті загальне благо, не може бути дозволеним і церкві для сакрального використання і не може бути непокараним. Проте більш за все правителі мають запобігати зловживанням поняттям державної користі, залучаючи його як причину придушення свободи будь-якої церкви; навпаки, все, що дозволено у повсякденному житті, і поза релігійним культом не може бути забороненим цивільним законом в релігійному культі і у місцях, де він відбувається” [12].

Незважаючи на те, що в останньому посиланні йдеться не про відносини інтересів державного та індивідуального, а про відносини державного та групового інтересів, тим не менш у даному контексті останній можна розглядати таким же елементом суспільного інтересу, як і індивідуальний.

Звідси можна зробити три висновки. Перший: інтерес держави передує індивідуальному або груповому інтересу, причому передує і в ціннісному плані. Другий: інтерес держави не суперечить закону природи. І третій:

держава піклується, або має піклуватися, про суспільний інтерес, надавати можливість вільно реалізуватись інтересам груповим або індивідуальним. Держава і створюється людьми, за Дж. Локком, для того, щоб дбати про їхні інтереси, „тому великою і **головною метою** об'єднання людей у держави і передачі ними себе під владу уряду є **збереження їх власності**” [13]. Під власністю Дж. Локк розуміє життя, свободу і володіння. Тобто, люди, об'єднуючись у державу, жертвують власною свободою задля збереження власності, і завдання держави полягає в тому, щоб обмежувати свободу як окремих індивідів, так і груп людей, підпорядковуючи їх певним законам і правилам.

Проте таке добровільне обмеження свободи і створення зовнішньої щодо людини сили, спрямованої проти самих індивідів, нехай і для задоволення їхніх певних інтересів, призводить до того, що інтерес держави протиставляється інтересам окремих індивідів. Після виникнення держава відчужується від власних громадян і спрямовує свої зусилля на самозбереження та саморозвиток. Індивід опиняється перед вибором: або повністю підкоритися волі держави, поставити себе в повну залежність від неї, або, незважаючи на те, що саме держава в певних моментах його життя захищає його інтереси від інтересів інших індивідів, спрямованих на захоплення його власності (у локківському розумінні), на підкорення його волі своєю волею, все ж таки захищати власну суверенність, суверенність своїх інтересів.

Державну владу можна прийняти майже беззастережно, якщо вона відповідає тому ідеалові, який накреслив Дж. Локк: „Влада суспільства, або створеного людьми **законодавчого органу, ніколи не може бути більшою, ніж це необхідно для загального блага... лише в інтересах миру, безпеки і суспільного блага народу**” [14]. Уся проблема знімається, якщо влада відповідає цьому ідеалові. Якщо виходити з розумності світу, то держава – це всезагальна і об'єктивна свобода, право якої є найвищим [15]. Проте держава, яка є відчуженою від людей і суспільства, здійснює власну волю і власні інтереси. Вона вже не є засобом задоволення загального суспільного інтересу, і, понад те, не є засобом задоволення індивідуальних інтересів її власних громадян – вона є сама для себе метою. Держава протиставляє себе усьому недержавному в суспільстві, прагнучи підкорити його власній, державній волі, наражаючись на опір з боку суспільства. Та сфера суспільства, яка протиставляє себе державному примусу і прагне захищати групові або індивідуальні інтереси, видаючи їх за загальносуспільні, й отримала назву громадянського суспільства. За Г. Гегелем, це другий ступінь наявного буття єдності волі в її понятті і волі одиничного, тобто суб'єкта, коли люди „ставляться один до одного як самостійні особи, які об'єднані лише потребою одна в одній” [16]. Таким чином, і держава, і громадянське суспільство проголошують себе виразниками загальносуспільного інтересу, коли водночас вони є

виразниками, відповідно, інтересів держави й групових та індивідуальних інтересів, які можуть лише частково збігатися із загальносуспільним інтересом.

Проте існує й інший бік проблеми: і держава, і громадянське суспільство частково виражають і загальносуспільний інтерес. Але їх роль у вираженні цього інтересу неоднакова. Відтоді, як тільки суспільство в своєму розвитку залишило в минулому етап варварства, воно вже не знає іншої форми організації, ніж держава. Відомо, що деякі політичні теорії, такі, як, наприклад, анархізм чи комунізм, висували певні моделі існування бездержавного суспільства. Проте це були чисто умовляні моделі. Держава виступає, таким чином, **дійсною** формою організації суспільства, яка **реально** облаштовує суспільні відносини, встановлює закон, який покликаний бути нормою справедливості чи несправедливості [17]. В ідеалі держава має поширювати власний авторитет, без якого вона не буде державою, на всі спірні моменти суспільного життя. Суттєвою ознакою державної влади є саме авторитетність, завдяки якій вона й здійснює примус щодо решти суспільства.

Поняття „авторитет” має різні визначення. Проте навряд чи можна говорити, що саме навколо цього поняття ведуться палкі дискусії.

Словники дають чимало визначень поняття „авторитет”. Так, Словник української мови визначає це поняття як „загальновизнане значення, вплив, поважність (особи, організації, колективу, теорії і т. ін.)” [18]. У Брокгауза і Ефрона знаходимо: „Авторитет (лат.) – у загальному сенсі: значення і заснована на значенні або з ним поєднана влада” [19]. Російський Великий енциклопедичний словник визначає це поняття таким чином: „Авторитет (від лат. *autoritas* – влада, вплив), у широкому сенсі – загальновизнаний вплив особи або організації у різних сферах суспільного життя, яке засноване на знаннях, моральних позитивних якостях, досвіді; у вузькому сенсі – одна з форм здійснення влади” [20]. В Оксфордському словнику можна прочитати: „Авторитет – сила або право примушувати до покори” [21]. У Філософському енциклопедичному словнику в основному повторюється визначення Великого енциклопедичного словника, проте є суттєве доповнення: „Авторитет виражається у здатності особи або групи осіб (носії А.) спрямовувати, не вдаючись до примусу, вчинки і думки іншої людини (або людей). Існування А. пов’язане з обмеженістю можливостей людини раціонально оцінювати багато проблем, які виникають у неї, що пов’язується із складністю самої дійсності” [22]. В іншому філософському словнику це поняття визначається наступним чином: „Авторитет (від лат. *autoritas* – влада) – значення або вплив, який можуть мати люди, речі, не потребуючи постійного підтвердження цього значення в практичному його доведенні. В залежності від того, про яку галузь йдеться, можна говорити про авторитет релігійний, політичний, науковий і т. ін.” [23].

Як бачимо, авторитет – це, насамперед, загально визнаний вплив, причому такий вплив, що його носій, у разі опору авторитетові, може легітимно застосовувати силу. Сенс держави в суспільстві, як було показано раніше, якщо його висловити словом „авторитет”, якраз і полягає у встановленні цього авторитету.

Тут було б доцільно згадати тезу Т. Гоббса про те, що й самі закони, які, як вже зазначалося, є необхідним нормоутворюючим чинником суспільства, стають законами лише завдяки **авторитетові** влади [24]. Т. Гоббс також прямо протиставляє авторитет держави свободі дій підданих [25]. В іншому місці він, порівнюючи свободу в монархічній та демократичній державах, вказує на те, що в розумінні свободи як відмови від підпорядкування законам її взагалі не існує в жодній державі. Якщо ж під свободою розуміти нечисленність законів і заборон, які поширюються лише на те, без чого мир неможливий, то це є свобода держави [26]. Таким чином, свобода держави протиставляється індивідуальній свободі і заснована на авторитеті цієї держави.

Отже, в суспільстві, якщо розглядати його з точки зору проблематики свободи, бачимо певну дуальну опозицію: свобода держави, яка заснована на її авторитеті, і свобода індивідів, яка прагне заперечити авторитет держави. Звідси й відома дилема: з одного боку, держава – це інструмент забезпечення прав і свобод громадян, з іншого – вона, разом з її свободою, є певною самоцінністю.

Чи можна говорити про необхідність держави, державної організації суспільства? Те, що ми **не знаємо** іншого способу організації, ще не говорить про його необхідність. Проте соціальна **дійсність** – це державна дійсність. Тому авторитет держави є необхідним засобом підтримки дійсної, державної організації, засобом здійснення свободи держави, відокремленим як від інтересів громадян цієї держави, так і від інтересів носіїв державної влади. А такий спосіб врядування, коли держава, з одного боку, виконує своє первинне завдання – захищати індивідів один від одного, а з іншого – не втрачає власного авторитету, і можна назвати авторитаризмом.

Авторитаризм – це міра свободи держави і свободи індивідів у суспільстві. Такий політичний режим природно притаманний державно організованому суспільству. Зрозуміло, що він заснований на раціональній підтримці вказаної міри. Абсолютизація одного з моментів авторитарного режиму є причиною виникнення інших типів політичного режиму.

Взагалі, як уже наголошувалося, сучасна наука виокремлює, як правило, три типи режимів, які є, певною мірою, різномірністю державної та індивідуальної свободи: тоталітаризм, авторитаризм і демократію. Якщо прийняти попередній висновок про те, що авторитарний режим є природним для державно організованого суспільства, то тоталітаризм і демократія є певним збоченням, певним порушенням міри свободи

держави та індивідів.

Тоталітарний режим є абсолютизацією державної свободи, а, отже, він характеризується і зменшенням, водночас, свободи індивідуальної. Момент переходу від авторитаризму до тоталітаризму полягає в наголосі на раціональному моменті співвідношення державної та індивідуальної свободи: якщо тільки авторитет держави може стримувати суспільний хаос, встановлювати організаційні форми облаштування суспільства, то поширення його дії на якомога ширше коло суспільних відносин сприятиме соціальній стабільності.

Поширення ж державної свободи на усі сфери суспільного життя, її тотальність порушує міру державної і індивідуальної свободи, а, отже, тоталітаризм є збоченням авторитарного режиму. Держава ухиляється від власного первинного завдання – захисту природних прав своїх громадян. Встановлюючи власним авторитетом суспільні закони, вона водночас їх і порушує, підпорядковуючи своїй владі.

Проте, формально, закон існує і в тоталітарному суспільстві. Тому межа між авторитаризмом і тоталітаризмом – кількісна, що і дає можливість характеризувати тоталітарний режим як збочення авторитарного, а не такий, що ґрунтується на принципово інших від останнього засадах. Якщо розглядати державний інтерес як такий, що є відчуженим від загального суспільного інтересу, або, в іншому масштабі, від загальнонаціонального, то тоталітаризм виступатиме як ідеал державної влади. Тоталітаризм – однопартійна форма правління, яка вимагає повного підкорення державі [27]. А звідси можна вивести й головне завдання громадянського суспільства: нейтралізувати практичне втілення державного ідеалу, зберегти свободу громадян, захистити її від її протилежності – державної свободи. Абсолютизація цієї сторони взаємовідносин державної та індивідуальної свободи, яка можлива завдяки тому, що в певні історичні моменти держава втрачає власну силу, а, отже, й авторитет, може призвести до іншого збочення авторитарного режиму, коли міра державної та індивідуальної свободи порушується в інший бік – до демократії.

Вже згадуваний Оксфордський словник визначає демократію як „врядування усього народу, зазвичай через обраних представників” [28]. Вважається, що держава, керована в такий спосіб, більше відповідатиме інтересам громадян. Проте тут відразу постає проблема прозорості виборів, завдяки яким формується законодавча (переважно), а іноді й виконавча влада.

Формально, наприклад, обиралася влада в Радянському Союзі, який проголошував себе „найдемократичнішою державою в світі”. В результаті всезагальних виборів у 1930-ті роки в Німеччині до влади прийшла НСДАП, яка виступала від імені німецького народу.

Як тільки постає питання про демократію, або про її сутнісні риси, одразу впливає проблема псевдодемократії, що в принципі ускладнює

визначення цього політичного режиму. Демократія, в сучасному її розумінні, перебирає на себе завдання авторитарного режиму: захист прав і свобод громадян. Причому у демократичному суспільстві держава, так само, як і в будь-якому іншому, має власні, відмінні від громадянських, інтереси. Піклування про інтереси громадян, як правило, є одним із засобів здобуття влади на всезагальних виборах, після яких пріоритетом держави є задоволення державних інтересів, національної безпеки, яка або відповідає, або не відповідає інтересам нації.

Демократія в чистому вигляді навряд чи й можлива. Визначення демократичних суспільств може відбуватися лише за умови порівняння міри свободи громадян цього суспільства з мірою свободи громадян в інших суспільствах. Тобто, йдеться не про окремих режим, а все про ті ж кількісні параметри індивідуальної свободи. Причому держава не в змозі збільшити кількість індивідуальної свободи – її завдання полягає в протилежному.

Тому демократія, по-перше, це реакція громадян на посилення державної свободи разом з придушенням свободи індивідуальної, а, по-друге, це контроль з боку громадян за діями держави в аспекті проблеми свободи. Оскільки держава інституалізована, має легітимний апарат для примусу, то можливості демократії суттєво обмежені і в часі, і в просторі. Демократія – це завжди бунт, це завжди заперечення, яке має на увазі ствердження [29]. Заперечення надмірної свободи держави задля ствердження своєї, громадянської свободи. Цінність свободи для бунтівника дорожча за його власне життя. Без бунту немає демократії, проте сам бунт є реакцією на порушення міри державної та індивідуальної свободи. Політичний режим є мірою державної та індивідуальної, громадянської свободи, яка має таку суттєву рису, як авторитет держави. Авторитаризм – це єдиний реально-історичний режим. Крім нього існують два ідеальних типи режимів – тоталітарний, як ідеал держави, та демократичний, як ідеал громадянства. Політичний режим прагне до цих ідеалів залежно від співвідношення сил держави та громадянського суспільства. Проте навіть в ідеалі і демократія, і тоталітаризм мають риси реально-історичного режиму, певною мірою послаблені або підсилені. Причому, тоталітарний режим, який прагне до автаркії (про що говорити потрібно окремо) не є вигідним іншим державам, оскільки обмежує світовий ринок. Звідси й боротьба за демократію проти тоталітаризму у всьому світу. І, зазвичай, в чужих країнах, хоча сама демократія, так само, як і тоталітаризм, не є життєво стійкою, оскільки також є порушенням міри авторитету держави.

Література:

1. Pocket Oxford Dictionary, Eighth Edition. – (Електронна версія).
2. **Рябов С. Г., Томенко М. В.** Основи теорії політики. – К., 1996. – С. 111.

3. Там само. – С. 113.
4. Див.: **Якушик В. М.** Вступ до політології. Вип. 1. – К., 1995. – С. 56.
5. **Арістотель.** Політика, 1275b20-22.
6. Там само. – 1275b17-20.
7. Там само. – 1276b28-30.
8. Див.: **Кисельов С.** Іntenції політичної реальності в контексті сучасної культури // Наукові записки НаУКМА (Політологія). – 1999. – Т. 12. – С. 11.
9. **Локк Дж.** Два трактата о правлении // Соч. В 3-х тт. – М., 1988. – Т. 3. – С. 338.
10. **Локк Дж.** Опыты о законе природы // Там само. – С. 49.
11. Там само. – С. 52.
12. **Локк Дж.** Послание о веротерпимости // Там само. – С. 114 – 115.
13. **Локк Дж.** Два трактата о правлении // Там само. – С. 334.
14. Там само. – С. 337.
15. Див.: **Гегель Г.В.Ф.** Философия права. – М., 1990. – С. 93 – 94.
16. Там само. – С. 95.
17. Див.: **Локк Дж.** Два трактата о правлении // Там само. – С. 335.
18. Словник української мови. – К., 1970. – Т. 1 (А – В).
19. **Брокгауз и Эфрон.** Энциклопедический словарь // Русская коллекция. Энциклопедии и словари. (Електронна версія).
20. Большой энциклопедический словарь // Там само.
21. Pocket Oxford Dictionary, Eighth Edition. – (Електронна версія).
22. Философский энциклопедический словарь. – М., 1989.
23. Philosophisches Wörterbuch. – Stuttgart, 1957.
24. Див.: **Гоббс Т.** Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. // Соч. в 2-х тт. – М., 1991. – Т. 2. – С. 265.
25. Див.: Там само. – С. 239.
26. Див.: **Гоббс Т.** Основы философии. Часть третья. О гражданине. // Соч. в 2-х тт. – М., 1989. – Т. 1. – С. 379.
27. Див.: Pocket Oxford Dictionary, Eighth Edition. – (Електронна версія).
28. Pocket Oxford Dictionary, Eighth Edition. – (Електронна версія).
29. Див.: **Камю А.** Бунтующий человек. – М., 1990. – С. 127.